

М.Айкель\*

"ЧЕРЕЗ БРАК ЛЮДЕЙ..."<sup>1</sup>

**НІМЕЦЬКА ПОЛІТИКА НАБОРУ РОБОЧОЇ СИЛИ ТА ПРИМУСОВІ ДЕПОРТАЦІЇ РОБІТНИКІВ ІЗ ОКУПОВАНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ 1941–1944 рр.\*\***

*Автор описує механізми та вади німецької політики набору українських примусових робітників, спираючись здебільшого на архіви України та Німеччини. Серед усіх окупованих нацистами територій саме Україна стала основним резервуаром для набору примусових робітників та їх насильницької депортації. Понад 1,7 млн українців зазнали тяжкої долі остарбайтерів у Німеччині, а ще більший кількості довелося виконувати каторжні роботи на окупованих територіях СРСР. Представники місцевої влади та української допоміжної поліції брали безпосередню участь в облавах для набору робочої сили, виконуючи накази окупантів. Відомство Ф.Заукеля в Берліні до останніх днів окупації продовжувало спускати розпорядження про масовий вербунок примусових працівників, незважаючи на те, що представники окупаційної влади в Україні (цивільне, військове, а також керівництво СС і поліції) дійшли одностайної згоди, що починаючи з кінця 1942 р. ці вимоги були непомірними й не враховували потреб окупаційного режиму в трудових ресурсах у самій Україні. Відсутність чітких узгоджених пріоритетів призвела до, на перший погляд, парадоксального висновку: німецька окупаційна влада відчула "брак людей" для вербування попри те, що сотні тисяч українських бранців було відправлено до райху.*

**1. Вступ**

12 липня 1942 р. німецькі поліцейські сили провели на Подолі в Києві велику облаву з метою пошуку потенційних примусових робітників. Частина міста прочісувалася при цьому у ранковий час маленькими підрозділами, які складалися з шуцманів, представника поліції безпеки та служби безпеки (Sipo/SD) й українського допоміжного поліцейського (відповідно 9 шуцманів та один т.зв. "шуцман поліції безпеки" – формування допоміжної поліції). Придатну робочу силу було направлено до поліцейської установи служби безпеки, де отримувалися персональні дані й визначених до примусової праці осіб переводили до київського пересильного табору. За акцію відповідала німецька поліція порядку. Проте із заарештованих 1645 осіб після перевірки тільки 255 були визнані працездатними й придатними для транспортування в Німеччину<sup>2</sup>. Тож начальник зіпо/СД (Sipo/SD) Києва визначив операцію як "незадовільну". Подібні облави відбулися 8 серпня на дніпровському узбережжі та 18 серпня на київському "Свбазі".

Участь поліції безпеки й порядку спільно з місцевими допоміжними поліцейськими, у великій облаві в районі Києва є тільки прикладом методів, застосовуваних німецькою окупаційною владою для примусового набору робочої сили з України під час Другої світової війни.

Регіональні набори, насильницьке вивезення людей певного року народження та масове вигнання місцевого населення при німецькому відступі призвели до того, що 1941–1944 рр. до Німеччини було депортовано приблизно 1,7 млн українців.

\*Айкель Маркус – магістр (1993) і доктор історії (1997) Гамбурзького університету. Д-р М.Айкель працював науковим співробітником програми уряду Канади з розслідування злочинів проти людства й військових злочинів та Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії. На даний час є співробітником Міжнародного кримінального суду (Гаага, Королівство Нідерланди).

\*\*Перший варіант статті опубліковано: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. – 2005. – №5. – S. 405–434.

їнських примусових працівників<sup>3</sup>. У запланованих берлінськими установами т.зв. "програмах використання трудових ресурсів" вивезені з окупованих областей України робітники навесні 1942 р. становили близько 75% усіх остарбайтерів. До кінця 1942 р. було вивезено вже 500 тис. робітників із Західної та Центральної України<sup>4</sup> та 630 тис. зі Східної України й Південної Росії<sup>5</sup>. До кінця 1942 р. "програма остарбайтерів" сягнула позначки в 1,5 млн. За даними генерального вповноваженого з трудового використання (Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz) Фріца Заукеля з весни 1942 р. половина всіх "завербованих" робітників походила з окупованих областей СРСР, здебільшого з України<sup>6</sup>. Майже кожна українська родина зазнала лиха трудових депортацій, кожен із 40 жителів окупованих областей України під цивільним або військовим управлінням був депортований до Німеччини (до серпня 1943 р.)<sup>7</sup>.

Німецька політика щодо примусової праці відіграла важливу роль у формуванні ставлення місцевого населення до окупаційного режиму. Депортації тривали навіть тоді, коли вони спричинили радикальну зміну настроїв українців ("загальноприйнято, що в райхскомісаріаті "Україна" облави й депортації були найбільшою помилкою нацистів"<sup>8</sup>).

У системі німецьких заходів із планування набору робочої сили Україні, безперечно, відводилося провідне місце. На сьогодні опубліковано низку досліджень на тему насильницького вербування робітників із території Білорусі<sup>9</sup>, загалом із СРСР<sup>10</sup> та щодо досвіду українських остарбайтерів у Німеччині<sup>11</sup>. У запропонованій статті автор ставить за мету, спираючись на джерела з німецьких та українських архівів, сприяти детальним дослідженням процесу примусових вербунків в окупованих областях України й зосереджує увагу на наступних питаннях: 1. періоди й регіональні особливості насильницьких наборів робітників в Україні; 2. яку частку із загальної кількості становили примусові робітники, вивезені в Німеччину з України; 3. як їх використовували в німецьких інтересах в окупованих областях СРСР.

Для відповіді на ці питання в частині II дається огляд німецьких депортацій з території України, а в частині III висвітлюються заходи з примусової праці в окупованих областях. Аналіз "працевикористання" (Arbeitseinsatz) в центральному регіоні України – Вінниці – висвітлює зв'язок між примусовою працею, нестачею кваліфікованих робітників і винищенням єврейського населення.

У частині IV аналізуються різні концепції німецької політики з примусової праці в Україні; з'ясовуються відмінності в підходах відомства Ф.Заукеля й місцевих військових, цивільних і поліцейських органів управління<sup>12</sup>. Наскільки можливим було поєднання депортацій із економічними пріоритетами на окупованих територіях? У цьому контексті позиція начальника зіпо/СД Києва є показовою з двох причин: як приклад ставлення місцевих окупаційних органів до "працевикористання", так і ролі зіпо/СД у примусовому наборі робочої сили взагалі.

У частині V висвітлено важливу роль місцевої української адміністрації та допоміжної поліції, які в заходах з примусової праці виступали каральним органом окупаційного режиму. Місцева влада та поліція відіграли найважливішу роль при вербуванні в сільській місцевості в 1943 р.

## II. Періоди та основні моменти німецьких депортацій із України

Перед початком нападу на СРСР націонал-соціалістичне керівництво Німеччини планувало використовувати окуповані області переважно для постачання сировини та продуктів харчування, місцевому ж населенню належало померти від голоду або на нього чекало заслання до Сибіру<sup>13</sup>. Також передбачалося залучити населення окупованих областей для відновлення постачання, будівництва й транспортного сполучення в інтересах вермахта<sup>14</sup>.

Примусову працю в Україні було запроваджено вже в серпні 1941 р. ("трудо-вий обов'язок" для неєвреїв 18–45 років та "трудо-вий примус" для євреїв 14–60 років<sup>15</sup>). Базуючись на відповідних розпорядженнях, польовий комендант Вінниці вимагав "трудо-вого обов'язку" для всього населення його зони впливу, яке вико-нувало "ручну та гужову повинності"<sup>16</sup>. Райхсміністерство окупованих східних областей затвердило в грудні 1941 р. план "запровадження трудо-вого обов'язку" для всіх жителів у віці 18–45 років<sup>17</sup>.

Із провалом "бліцкригу" й переходом війни у виснажливу фазу (осінь–зима 1941 р.) А.Гітлер та Г.Герінг затвердили план "працевикористання" радянських військовополонених і цивільної робочої сили (листопад 1941 р.)<sup>18</sup>. Через масове знищення придатних для "працевикористання" радянських військовополонених (до кінця 1941 р.) та нищення єврейського населення в Україні, в окупованих областях відчувалася нестача кваліфікованих робітників<sup>19</sup>. У жовтні 1942 р. про-блему трудо-вих ресурсів шеф господарського штабу "Схід" генерал-лейтенант Штапф визначив як "найбільш вузьке місце" (schdurfste(n) Engpass)<sup>20</sup>. Тож з весни 1942 р. німецька окупаційна влада інтенсифікує заходи з примусового набору ро-бітників до Німеччини.

Окуповані області України зіткнулися з депортацією робочої сили до райху з початком вербування робітників видобувної промисловості Кривого Рогу (листопад 1941 р.)<sup>21</sup>, а в грудні 1941 р. постали перші вербувальні комісії<sup>22</sup>. Порядок проживан-ня радянських примусових робітників у Німеччині окреслювали т.зв. "накази щодо остарбайтерів" (лютий 1942 р.), які вимагали від робітників із СРСР носити в Німеч-чині знак "Ост", а жити вони мали в ізольованому та обнесеному колючим дротом барачному таборі<sup>23</sup>. клопотання деяких керівників щодо поліпшення поводження з українськими робітниками ніяк не відбилося в остаточному варіанті наказів<sup>24</sup>.

Для "керівництва робочою силою" окупованих областей або транспортуван-ня її до Німеччини установи окупаційної влади потребували достовірних даних про працездатне населення. Спочатку, з огляду на нестачу персоналу, реєстрація робочої сили обмежувалася містами; а згодом перекинулась на село, де тривала до пізньої фази окупаційного періоду<sup>25</sup>.

У Вінниці, місті з майже 100 тис. мешканців, органи військового управлін-ня у вересні 1941 р. видали розпорядження всім підприємствам терміново скла-сти перелік зайнятих на кожному з них<sup>26</sup>. На в такий спосіб отриманих даних пла-нувалися перші заходи "керівництва робочою силою". Польова комендатура Жи-томира, наприклад, склала у вересні 1941 р. списки близько 4 тис. незайнятих ос-іб. "Нероби й безробітні" (Herumlungernde Arbeitslose) були забрані патрулями польової жандармерії та відправлені на роботу; на ухильників чекав робочий та-бір, підпорядкований польовій комендатурі<sup>27</sup>.

У Київській окрузі військова адміністрація на початку жовтня 1941 р. запро-вадила обов'язкову реєстрацію безробітних<sup>28</sup>. Уже наприкінці 1941 р. давалася зна-ки нестача робочої сили, через що київська влада навіть змушена була відхилити ви-могу відповідних органів райхскомісаріату надіслати 1300 робітників до Рівного.

Окупаційні установи намагалися в різний спосіб примусити придатне до праці місцеве населення реєструватися. У цьому їм активно сприяла допоміжна управа й поліція<sup>29</sup>. Служби праці, підпорядковані міському комісару або районно-му управлінню, видавали робочу книжку, на підставі якої отримувалися продук-тові картки<sup>30</sup>. А з березня 1942 р. в Києві було запроваджено т.зв. "робочу кар-тку", яка, щотижня підписувана роботодавцем, пред'являлася при отриманні про-дуктів харчування<sup>31</sup>. У квітні було роздано 60 тис. таких карток<sup>32</sup>.

На районних шефів, управдомів та українську допоміжну поліцію в Києві покладалися завдання контролювати жителів та доставляти працездатних до служб праці<sup>33</sup>. Своєю чергою, служба праці наполягала, щоби безробітних напра-

вляти "в поліцейському супроводі"<sup>34</sup>. За невиконання завдань на управдомів накладалися "тяжкі штрафи, аж до смертної кари".

Оскільки вже направлені службою праці працівники іноді не з'являлися на роботу або втікали, служба праці звернулася до міського комісара з проханням про створення "робочого табору під поліцейською охороною" та з особливою патрульною службою<sup>35</sup>. Генеральний комісар Києва Вальдемар Маґунія запропонував створити "примусовий табір для ухильників від праці", запросивши начальника зіпо/СД Києва оберштурмфюрера СС Еріха Ерлінґера<sup>36</sup> про надання необхідної допомоги<sup>37</sup>. Серед "відомих заходів" проти "ухильників" В.Маґунія визначив "оголошення в газеті, прочісування єврейського ринку, створення табору примусової праці силами СД" (9 січня 1942 р.)<sup>38</sup>. Місцева зіпо/СД була, таким чином, залучена до провадження заходів із примусової праці. Заступник генерального комісара бригадефюрер Квіцпрау заявляє: "У подальшому в деяких випадках для підтримки престижу організації та виконання виданого розпорядження повинні застосовуватися розстріли"<sup>39</sup>. Таким чином, із 1942 р. силами німецької поліції безпеки й цивільної адміністрації впроваджуються надзвичайні заходи з примусового вербування робочої сили.

Окупаційні установи швидко збагнули, що наявні трудові ресурси значно зменшилися через попередню радянську евакуацію. Якщо в Києві на початку 1941 р. проживало 890 тис. мешканців, то при німцях це число зменшилося більше, ніж удвічі<sup>40</sup>. За доповіддю начальника зіпо/СД Києва "особи кращих років народження" або служили в радянській армії, або втекли перед вступом німців, відтак окупаційним установам залишилися тільки "особи від четвертого до шостого сорту" (vierte bis sechste Garnituren)<sup>41</sup>. Тож при планування слід було враховувати цю обставину.

Місцеві установи окупаційної влади нарікали на нестачу кваліфікованих робітників. Польова комендатура №197 (80 км на схід від Києва, Прилуки) доповідала в березні 1942 р., що "вже зараз дається взнаки брак кваліфікованих робітників, наприклад, теслярів, каменярів і т.д."<sup>42</sup>, а польова комендатура №538 також фіксувала нестачу "ремісників" у Маріуполі<sup>43</sup>.

У зоні цивільного управління (РКУ) нестача кваліфікованих робітників фіксувалася в містах генеральних округ Волинь-Поділля і Житомир<sup>44</sup>. Проте в лютому 1942 р. 250 єврейських кваліфікованих робітників із Рівного та Луцька були перевезені в Київ на будівництво зруйнованого мосту через Дніпро<sup>45</sup>. Начальник зіпо/СД Києва констатував навесні 1942 р. особливу нестачу кваліфікованих будівельників та металістів<sup>46</sup>. Для зведення споруд у Козятині "робоча сила – також євреї – була переміщена здалеку"<sup>47</sup>.

Наведені приклади свідчать про потребу окупаційної влади у спеціалістах єврейської національності, і ця потреба лише збільшувалася зі знищенням єврейського населення. Тож у березні 1942 р. райхсміністерство окупованих східних територій вирішило не знищувати єврейських ремісників та кваліфікованих робітників<sup>48</sup>. Одночасно розпочався масовий вивіз кваліфікованих робітників до Німеччини<sup>49</sup>. Систематичне примусове вербування й вивіз робочої сили з України для "використання в райху" були одним із способів використання окупаційною владою потенціалу захоплених теренів СРСР<sup>50</sup>. Проте відсутність єдиної концепції використання робочої сили призвела до того, що паралельно відбувалося два процеси: транспортування робітників до Німеччини та знищення фахівців-євреїв, при одночасному наголошенні на пріоритетності відновленні економічного життя в Україні. Відтак, у репресивних умовах німецького окупаційного режиму багаторівневі вимоги не відповідали реаліям українського сектору наявної робочої сили.

Останні повідомлення про добровільне залучення робітників в Німеччину датовані 1942 р. Начальник зіпо/СД Києва визначав період із січня до квітня 1942 р. як "короткий час вербування добровольців"<sup>51</sup>, а в списках ешелонів до Німеччини

навесні 1942 р. визначалося близько 10% добровольців від усіх завербованих<sup>52</sup>. З огляду на умови життя в окупованих областях СРСР дослідники вже давно дискутують щодо терміну "добровільність"<sup>53</sup>. Саме в атмосфері голоду Карел Беркгоф бачить причину того, що деякі мешканці Києва шукали порятунку, реєструючись у німецьких службах праці<sup>54</sup>. Про репресивний характер рекрутування робочої сили свідчить і запровадження "таборів примусової праці". Окрім уже згаданих у Києві, господарська команда Полтави в лютому 1942 р. прохала військовою адміністрацією створити "табір примусової праці" для "нероб" (Arbeitsunwillige)<sup>55</sup>.

Повного обсягу депортацій робітників окупована Україна зазнала навесні 1942 р. На підставі "наказів про остарбайтерів" Вернер Мансфельд, керівник робочої групи праці у відомстві 4-річного плану, вимагав (24 лютого 1942 р.) вербувати 380 тис. сільськогосподарських та 247 тис. промислових робітників з окупованих східних областей. Більшість цієї робочої сили (майже 75%) планувалося набрати з окупованих областей України: 290 тис. сільських працівників та близько 180 тис. промислових. Таким чином, уже навесні 1942 р. Україна стала головною областю інтересів німецької влади. Вимоги щодо робочої сили райхсміністерство окупованих східних територій надсилало в регіони. Тут також основний тягар ліг на окуповані області України: 120 тис. робітників із округи Києва, 50 тис. – зі Сталіно, 60 тис. – із Кам'янця-Подільського й 50 тис. – з Житомира.

У березні 1942 р. гауляйтер Тюрінгії Фріц Заукель був призначений генеральним уповноваженим із працевикористання – наказом про його призначення було засновано центральну установу зі збору й використання робочої сили. За тиждень після призначення Ф.Заукель заявив райхскомісарові Еріхові Коху, що він прагне в "найкоротший термін" утричі підвищити темпи вербування, "при потребі різко збільшивши трудовий обов'язок"<sup>56</sup>. У березні 1942 р. Ф.Заукель наказав подвоїти кількість служб праці та вербувальних комісій. До осені 1942 р. в Україні, наприклад, було відкрито 110 служб праці (називалися також "установами праці" або "біржами праці")<sup>57</sup>.

Відтепер відповідне відділення РКУ вимагало від служб праці, щоб усі робітники були відправлені до Німеччини. Для окремих міст і громад було визначено квоту, за виконання якої відповідали голови міст і сільські старости<sup>58</sup>. Місто Київ та генеральний комісаріат Києва стали найважливішим резервуаром робочої сили для примусового набору серед окупованих областей СРСР. Від Києва В.Мансфельд вимагав 30 тис. робітників, у квітні 1942 р. – уже 60 тис., а для всієї генеральної округи Києва – 360 тис.<sup>59</sup>

Безпосереднім результатом заходів, ужитих на вимогу апарата Ф.Заукеля, було різке збільшення рекрутувань примусових робітників навесні 1942 р.<sup>60</sup> У зоні військової адміністрації цифри для травня та червня 1942 р. становили відповідно 118242 та 131404. До серпня з райхскомісаріату було депортовано півмільйона робітників<sup>61</sup>. Польові комендатури доповідали про достатню кількість робочої сили для виконання планів Ф.Заукеля<sup>62</sup>. Надходили звіти про "масовий приплив" для реєстрації, вербування за оцінкою радника військового управління (Kriegsverwaltungsrat) відбувалося "дуже сприятливо", "без особливих перешкод"<sup>63</sup>.

У генеральному комісаріаті Києва було запроваджено плановий принцип згідно з квотами. Так, Смілянський район повинен був надати 10 тис. працівників, голови міст мали "встановити визначене число робітників", а в Іванківському районі "кожному селу треба було довести план"<sup>64</sup>.

У Києві показники вербувань зросли у квітні й травні 1942 р. з 26 тис. до 40 тис., проте добровільність явно підупала, становлячи в травні, за даними начальника зіпо/СД, лише 12% від усіх вивезених (у попередньому місяці – 30%). Із цього випливало, що "здебільшого вербування ... здійснюються примусово"<sup>65</sup>. Тоді як в інших областях України в червні та липні 1942 р. цифри вербувань сяг-

нули абсолютної величини, у районі Києва вони значно скоротилися вже в червні, а у вересні повністю припинилися<sup>66</sup>. З огляду на голод відмова населення Києва від примусової праці в Німеччині була більш ніж виразною. У столиці України квоту можна було виконати (як це ілюструє приклад, наведений у вступі) лише за допомогою "планомірного полювання на людей". При цьому затримано було сотні – на вулицях, у кіно або на пляжах<sup>67</sup>.

Улітку 1942 р. депортації зіткнулися з відчайдушним опором місцевого населення як у Києві, так і за його межами. Зіпо/СД оцінювало вплив заходів із примусової праці на настрої населення в окупованих областях, наголошуючи, що саме це є "джерелом деморалізації"<sup>68</sup>. У генеральній окрузі Києва населення "через посилення агітації, реквізицію худоби та загрозу розстрілу ... не хотіло виконувати розпоряджень старост та німецької поліції"<sup>69</sup>. Служба праці Луцька доповідала: "При прибутті вербувальників села світяться пусткою"<sup>70</sup>, населення втікає до лісу. Таким чином, збір робочої сили в містах і в сільській місцевості мав суттєві відмінності. Використання жандармерії та української допоміжної поліції вже не могло зарадити. Тож надалі луцька служба праці пропонувала вдатися до прочісування місцевості<sup>71</sup>.

Причинами посилення спротиву окупаційна влада вважала жорстокість методів вербування, новини з Німеччини від остарбайтерів та обмеженість потенціалу робочої сили.

Застосування поліції для збору примусових робітників стало нормою, подекуди практикувалося заручництво. На ухилення українців від праці на користь Німеччини цивільне управління реагувало чимдалі жорсткіше: генеральний комісар у Луцьку санкціонував у вересні 1942 р. спалення дворів і захоплення заручників із членів родин придатного для "працевикористання" втікача<sup>72</sup>. Гебітскомісар Василькова наказав палити домівки як превентивний захід<sup>73</sup>. Широко практикувалися такі методи рекрутизації, як конфіскація зерна та майна, спалення осель, насильницьке захоплення, катування, примусові аборти вагітних<sup>74</sup>. Наприкінці 1942 р. навіть райхсміністр А.Розенберг дорікав Ф.Заукелю за "страхітливі способи", якими провадилося вербування до праці<sup>75</sup>.

Робітники, які поверталися з Німеччини, розповідали про умови життя та праці остарбайтерів в іншому світлі, ніж офіційна пропаганда. Так, у червні 1942 р. у Київ прийшло 7 ешелонів із 1781 поверненцем, у липні – 6 (1062 особи), у серпні – ще 6 (2430 осіб)<sup>76</sup>. До того ж, із червня 1942 р. поновилося листування з членами родин у Німеччині. Відтак, "готовність вербуватися", як доповідала польова комендатура №753, була б більшою, проте спілкування з поверненцями викликає острах<sup>77</sup>.

Восени 1942 р. начальник зіпо/СД Києва відзначав, що потенціал робочої сили вичерпано<sup>78</sup>. У багатьох районах згідно зі "Звітом з окупованих східних територій" квоти не могли бути виконані через "брак людей"<sup>79</sup>. На думку зіпо/СД, "існували суперечливі погляди на потенціал трудових ресурсів міста Києва щодо робочої сили", а подальші рекрутування неминуче спричиняться до зменшення кількості підприємств, які працюють для потреб вермахту, та зруйнують військово-виробництво, промисловість і сільське господарство<sup>80</sup>.

Не звертаючи уваги на критичну ситуацію в окупованих областях, Ф.Заукель вимагав у жовтні 1942 р. від міністерства А.Розенберга, щоб РКУ до 31 грудня 1942 р. надав 225 тис. робітників а до травня – ще 225 тис.<sup>81</sup> Додатково до інших "програм праці", вийшло розпорядження про невідкладне вербування в Україні 500 тис. домогосподарок<sup>82</sup>. Господарська інспекція В (Донецьк) доповідала, що "наведені цифри спустошать села". Господарська інспекція Харкова в рамках цієї програми залучила майже 2 тис. робітниць; це означало, що кожне село в зоні комендатури повинно було надати трьох примусових робітниць<sup>83</sup>.

У подальших розрахунках відомства Ф.Заукеля (від середини березня 1943 р.) "щоденна квота" становила 5 тис. працівників. Як і навесні 1942 р. більшість їх

(80% щоденної квоти) повинна була надійти з окупованих областей України та Південної Росії (3 тис. – з РКУ; 1 тис. – із зони господарської інспекції "Південь"). Від початку квітня 1943 р. цифри були подвоєні<sup>84</sup>. Нові вимоги не враховували ані змін на фронті (поразка під Сталінградом), ані протестів окупаційних властей в Україні. Тож не було нічого дивного в тому, що плани Ф.Заукеля не могли бути виконаними; проте від цього місцевому населенню не ставало легше.

Головне командування сухопутних військ (ОКГ) та РКУ дійшли згоди щодо обсягів (початок 1943 р.) рекрутацій молодих українців та українок. У квітні ОКГ розпорядилося про примусову працю для всіх чоловіків 1922–1925 років народження<sup>85</sup>. У РКУ "працевикористання" (березень 1943 р.) було запроваджене для чоловіків і жінок 1923–1925 років народження<sup>86</sup>. У квітні 1943 р. всі жінки 1924 та 1925 років народження були зобов'язані до праці в Німеччині<sup>87</sup>. Адміністрація РКУ в Рівному виходила з того, що від збору по роках народження буде залучено близько 6% загальної кількості населення.

Водночас зі збільшенням обсягів депортацій примусових робітників німецький апарат працевикористання намагався поліпшити становище остарбайтерів, принаймні на папері. Можливо, це мало на меті вплинути на настрої вже працюючих у Німеччині, надто з огляду на поразку під Сталінградом<sup>88</sup>. Остарбайтери в Німеччині отримували з березня 1943 р. офіційне страхування від нещасного випадку; медична допомога була поширена також на членів їхніх родин. Протягом 1943 р. ОКГ впровадило медичне обслуговування для місцевої робочої сили в окупованих областях<sup>89</sup>. Заходи передбачали отримання грошей у розмірі 50% від зарплатні, починаючи з четвертого дня непрацездатності, забезпечення ліками та, при потребі, шпиталізацію<sup>90</sup>. У серпні 1943 р. ОКГ надавало міні-відпустку від 6 до 12 днів<sup>91</sup>. Проте перевірити, чи були реалізовані ці розпорядження, неможливо.

У листопаді 1941 р. Г.Герінг обіцяв матеріальну підтримку родинам остарбайтерів<sup>92</sup>. Військова адміністрація в липні 1942 р. розпорядилася виплачувати 130 руб., як допомогу родинам остарбайтерів<sup>93</sup>. У лютому 1943 р. ОКГ та господарський штаб "Схід" видали наказ, за яким члени родин робітників, окрім зони бойових дій (у Німеччині або в окупованих областях СРСР) повинні отримати в майбутньому певні виплати<sup>94</sup>. Зростаючий опір населення, гостра потреба в іноземній робочій силі, хід бойових дій спричинили в 1943 р. ситуацію, коли полювання на людей та примусові депортації поєднувалися з виплатами та впровадженням заходів із соціального страхування (принаймні на папері).

З наступом радянських військ поступово скорочувалася зона рекрутацій робочої сили. У вересні 1943 р. господарський штаб "Схід" доповідав про порівняно невелику кількість (8611 осіб) "перевезених" робітників<sup>95</sup>. Одночасно зростали потреби у робочій силі місцевої окупаційної влади для власних програм. Примусово рекрутовані особи були зайняті на фортифікаційних роботах на фронті, перш ніж вони могли бути взагалі транспортовані до Німеччини. Так, у зоні господарської інспекції "Південь" у вересні відбулося понад 28 тис. т.зв. "влаштувань на роботу", із яких тільки 1200 – до Німеччини. "Перевага вербування до райху", за висновком господарського штабу "Схід", "у дотеперішній спосіб уже неможлива". У жовтні "вербування до райху" в зоні господарської інспекції "Південь" майже припинилося<sup>96</sup>. У кінці 1943 р. адміністрація РКУ пояснювала, що робоча сила була необхідна головним чином для будівництва укріплень, залізниць, шляхів та сільгоспробіт. "Ускладнень, які варто було б назвати, при цьому не було. Головно завдяки повному припиненню вербування до райху на всіх підприємствах"<sup>97</sup>.

А.Гітлер наказав у лютому 1943 р. при відступі забирати всіх чоловіків у віці 15–65 років для фортифікаційних робіт; якщо можливо, "маса цивільного населення" повинна була бути евакуйована та використана згодом "як робоча сила" в Німеччині або в зоні бойових дій<sup>98</sup>. Командувач армійської групи "Південь" ге-

нерал-фельдмаршал фон Манштайн в серпні розпорядився збирати населення в "робочі колони" в областях поблизу лінії фронту та переводити до армійської зони<sup>99</sup>. Окрім політичної надійності, для окупаційних установ вирішальним критерієм була працездатність. Ці заходи уможливили зростання кількості завербованих в Україні остарбайтерів.

Хоча Ф.Заукель на початку 1944 р. ще планував отримати 4 млн робітників до райху, це було, з огляду на становище на фронті, нереально<sup>100</sup>. Зважаючи на нещадність німецьких вербувальних заходів при відступі, кількість завербованих досягла в лютому та березні 1944 р. 56 тис. (найвищий показник із літа 1942 р.)<sup>101</sup>. Значення заходів Ф.Заукеля в кінцевій фазі війни не можна недооцінювати, навіть якщо й без того завищені вимоги Берліна не можна було виконати.

### III. Заходи з примусової праці в окупованих областях України

Окрім вербування остарбайтерів, німецька програма примусової праці передбачала "працевикористання" також і в **окупованих областях**. Фактично під час вербувальної акції людей як відсилали до Німеччини, так і використовували в окупованих областях. На жаль, щодо України збереглися лише уламки джерельної мозаїки. Місцевим потребам у робочій силі часом віддавався пріоритет, причому залишається питання, як це поєднувалося з одночасним відправленням сотень тисяч остарбайтерів до райху<sup>102</sup>.

Деякі професійні групи робітників та регіони були звільнені від депортацій тимчасово або повністю – спеціалісти з цукрових заводів, МТС у РКУ<sup>103</sup>; шляхобудівники (господарська інспекція "Південь")<sup>104</sup>, працівники марганцевої промисловості Нікополя<sup>105</sup>. Щоб забезпечити збір урожаю, до літа 1942 р. спеціальний режим діяв у генеральній окрузі Миколаєва<sup>106</sup>.

На підставі запровадженого 1941 р. "трудового обов'язку" місцева робоча сила активно використовувалася на будівництві, при зборі врожаю та (передусім в останній фазі війни) на окопних і фортифікаційних роботах. Райхсміністерство окупованих східних територій уточнювало в кінці 1942 р., що для робіт у "сільському господарстві, висотному та підземному будівництві, ремонті шляхів, каналів і залізниць" слід застосовувати "трудоий обов'язок"<sup>107</sup>. Тільки "Німецька імперська залізниця Сходу" використовувала наприкінці 1942 р. 643 тис. місцевих робітників (у Києві восени 1942 р., наприклад, близько 7 тис.)<sup>108</sup>.

У Києві наприкінці 1941 р. використовувалися робітники для відбудови зруйнованого місту через Дніпро, зведення греблі та інших великих об'єктів. Наприклад, на будівництві автомобільних мостів у місті було зайнято 1600 примусових робітників<sup>109</sup>. Спеціально для цього до Києва на початку 1942 р. були перевезені єврейські ремісники з Волині<sup>110</sup>. Будівництво мостів потребувало ще влітку 1942 р. великої кількості місцевої робочої сили, яку не можна було через це "використати в райху"<sup>111</sup>.

Примусові робітники активно використовувалися також і в Донбасі – відбудова об'єктів гірничої промисловості потребувала до 80 тис. місцевих примусових робітників і близько 21 тис. військовополонених<sup>112</sup>. У зоні господарської інспекції "Дон-Донець" до грудня 1942 р. повинні були працювати близько 715 тис. робітників, перш за все на будівництві й у сільському господарстві<sup>113</sup>. Звіти зіпо/СД свідчать, що для виконання цих робіт поліція хапала людей просто на вулицях<sup>114</sup>.

На сільгоспроботах у Південній Україні адміністрація РКУ планувала використати 400 тис. "сезонних працівників"<sup>115</sup>. Перша група селян у рамках цієї великої програми була задіяна 3 березня 1942 р. У квітні ще 2300 робітників із Білої Церкви та Умані були направлені під Одесу, а влітку 1942 р. – 2500 з Білої Церкви<sup>116</sup>. Адміністрація РКУ планувала з весни 1942 р. 407 тис. міських жите-



лів відправити на обробку полів. Так, близько 50 тис. киян були мобілізовані на сільгоспроботи під охороною поліції порядку<sup>117</sup>.

Та все ж пріоритетом було будівництво й утримання шляхів. Восени 1941 р. Г.Герінг занотував: "Німецькі спеціалісти – для військового виробництва; лопати й відбійні молотки – не для них, адже є росіяни"<sup>118</sup>. Значення примусової праці для транспортного сполучення особливо проявилось взимку 1941–1942 рр. Без "використання всього цивільного населення ... драконівськими методами" експлуатація комунікацій (прибирання снігу та льоду) була проблематичною<sup>119</sup>.

Особлива увага приділялася будівництву автострад. У зв'язку із запланованим німецьким наступом на південному відрізку фронту влітку 1942 р. особливо значення набув шлях IV – від Львова через Вінницю до Дніпропетровська та Сталіно. На реалізації цього проекту 1942 р. було зайнято 50 тис. українських примусових робітників, 50 тис. військовополонених і 10 тис. євреїв із України та Румунії. Керувала роботами на шляху IV поліція СС і організація "Тодт". Поліція СС збирала й відповідала за утримування примусових робітників в організованих уздовж лінії будівництва таборів<sup>120</sup>.

У районі Вінниці траса зачіпала Трансністрію (зона румунської окупації в межиріччі Дністра й Бугу). Євреїв, котрі вижили після масових убивств в Одесі в жовтні 1941 р. й тих, котрі були депортовані до Трансністрії з Північної Буковини та Бессарабії, румуни зосередили на кордоні своєї зони, у безпосередній близькості від генеральних комісаріатів Миколаєва та Житомира РКУ (згодом вони потраплять у катастрофічні умови таборів уздовж Бугу<sup>121</sup>).

У січні 1942 р. німецька поліція оцінювала число інтернованих поблизу Вінниці на румунському боці євреїв у майже 60 тис.<sup>122</sup> Хоча місцева потреба в робочій силі була високою завдяки широкомасштабному будівництву шляхів, німецькі поліцейські та цивільні власті в РКУ ще не замислювалися над тим, аби використати направлених із румунської зони до німецької як примусових робітників. Ба більше – було вжито зусиль для повернення євреїв назад, у румунську зону відповідальності<sup>123</sup>. Німецькій поліції йшлося винятково про те, як євреїв із Трансністрії вбити. Вона нарікала, що "румунське керівництво полишає євреїв на голодну смерть, що жахає порівняно з розстрілами за німецьким зразком", та продовжувала звернення до румунського уряду "так розв'язати єврейське питання, як це здійснюється на окупованому Сході (через розстріли)"<sup>124</sup>.

Залучених до будівництва шляху IV військовополонених утримували в т.зв. "шляхових таборах" у п'ятнадцятикілометровій зоні вздовж траси. Для відрізка Лютичів–Умань було передбачено 17 таких таборів, для зони Умань–Дніпропетровськ – 30<sup>125</sup>. Проте бранці були настільки знесилені, що про ефективність праці не йшлося. Одна із задіяних на Вінниччині будівельних фірм констатувала: "Кількість працюючих військовополонених ... з 06.XII.41 становить 296 осіб. Їхній стан жахливий. Люди тотально не доїдають, повно паразитів. Їдять усе, що йде до рук, звідки велика смертність – за один день умирає п'ятеро... Годі чекати продуктивної праці" ("In ihrem jetzigen Zustand ist eine Leistung überhaupt nicht zu erwarten")<sup>126</sup>. Керівництво будівництвом шляху IV доповідало, що "внаслідок непередбачених ускладнень" напередодні зими не можна розраховувати на "трудова зайнятість" військовополонених<sup>127</sup>.

Очевидно, контингент військовополонених було підсилено за рахунок єврейських примусових робітників із України<sup>128</sup>, а також українців (адже євреї підлягали знищення). Улітку 1942 р. в одному з двох трудових таборів у Брацлаві поблизу Вінниці перебувало 370 українців (тобто примусових робітників) та 309 євреїв, а на відтинку біля Гайсина – 1285 українців і 652 єврея<sup>129</sup>.

Окрім будівництва шляху IV на Вінниччині було заплановане спорудження ставки фюрера "Вервольф" (проект "Айхенгайн"), з якої А.Гітлер улітку 1942 р.

планував керувати німецьким наступом на Сталінград і Кавказ. Це велике будівництво також потребувало робітників (українських і єврейських примусових працівників)<sup>130</sup>. Із навколишньої місцевості на об'єкт "Айхенгайн" повинні були з'являтися щоденно від 30 до 100 робітників – навесні їх кількість становила близько 25 тис. Після використання на "фюрерській будові" за наказом начальника зіпо/СД Києва бригадефюрера СС Макса Томаса їх одразу було піддано "спеціальній обробці"<sup>131</sup>.

Серед єврейського населення в райхскомісаріаті лише євреї-фахівці та ремісники мали сяку-таку надію на збереження життя (початок 1942 р.)<sup>132</sup>. У Вінниці місцеві євреї були винищені під час трьох великих розстрільних акцій (вересень 1941 – липень 1942 р.)<sup>133</sup>. У вересні 1941 р. було розстріляно мінімум 10 тис. євреїв, а близько 5 тис. – направлені на початку грудня 1941 р. до гетто, що знаходилось у межах міста. Начальник СС та поліції у Вінниці (SS und Polizeistandort-führer) наголошував на початку 1942 р., що із цієї групи ремісників-євреїв 700 осіб "прибити" (Umlegung) не можна, бо виникне загроза забезпеченню загальних потреб місцевого населення та німецьких окупаційних властей, адже "міське ремісництво й торгівля тримаються на євреях"<sup>134</sup>. 16 квітня 1942 р. були "знищені євреї-мешканці Вінниці в кількості 4800" ("die in Winniza wohnenden Juden in Niße von 4800 umgelegt")<sup>135</sup>. Близько 1000 єврейських ремісників були розміщені в казармах та в подальшому направлялися на примусову працю під охороною. Проте й вони перед прибуттям А.Гітлера в липні 1942 р. були розстріляні<sup>136</sup>. У вересні 1942 р. залишалось ще 300 ремісників, які працювали на фабриці з пошиття одягу<sup>137</sup>.

У квітні 1942 р. місцевих єврейських працівників не вистачало, аби вчасно закінчити проект "Айхенгайн". Кількома місяцями раніше райхскомісар Е.Кох просив Фріца Тодта надати єврейські трудові підрозділи з Волині, Києва, Луцька та Рівного<sup>138</sup>. Очевидно цих заходів було недостатньо, тож цивільне управління розпочало ініціативу щодо збору єврейської робочої сили. Адміністрація РКУ наказала гебітскомісаріатам у Кам'янці-Подільському, Ковелі, Проскуріві та Києві, терміново надати у Вінницю мулярів і бляхарів. Із генерального комісаріату Дніпропетровська вимагалось понад 500 ремісників, серед яких 300 теслярів та столярів. Служба праці Кам'янця-Подільського надала єврейських мулярів і бляхарів<sup>139</sup>.

На відміну від ситуації початку 1942 р. окупаційна влада, відповідальна за шлях IV, була змушена вступити в переговори з румунськими префектами на іншому березі Південного Бугу, щоб отримати єврейських робітників із Трансністрії, які тільки 6 місяців тому були вислані за річку<sup>140</sup>.

Цифри смертності в таборах уздовж шляху IV свідчать, якими нестерпними були умови життя та праці на цьому "будівництві шляхів". За наявними даними, близько 25 тис. євреїв загинули під час 84 розстрільних акцій уздовж шляху<sup>141</sup>. Не на всіх ділянках "працевикористання" мало такий нищівний розмах, але будівництво шляху IV є яскравим прикладом одночасного використання в окупованій Україні примусової праці євреїв, українського цивільного населення та військовополонених. Попри намагання використовувати працю хоча б частини євреїв якомога довше, час їхньої екзекуції невблаганно наближався: 14 вересня 1942 р. були розстріляні мешканці трудового табору в Немирові; а більшість примусових робітників загинули в лютому 1943 р. від рук відповідального за шлях IV "відділення поліцейського забезпечення"<sup>142</sup>. Окремі фахівці-євреї ще використовувались на будівельних майданчиках у Вінниці навіть у жовтні 1943 р. Керівництво апарату СС усе ж таки схвалило політику знищення єврейських кваліфікованих робітників, попри те, що служби СС, відповідальні за будівництво, наполягали на збереженні єврейської фахової робочої сили до пізньої фази окупації. Відтак відділення зіпо/СД в грудні 1943 р. приступили до знищення. Відповідальний спеціаліст будівельної фірми в грудні 1943 р. відзначав: "Цього місяця СД прибило

наших євреїв. Усі спроби СС-керівників будівництва залишити людей як робочу силу були марними" (Am 10. ds. Mt. hat der SD unsere Juden umgelegt. Alle Versuche seitens der Bauleitung der SS, die Leute als Arbeitskrdfte zu erhalten, waren vergebens")<sup>143</sup>.

#### IV. Концепція Заукеля та плани місцевої окупаційної влади: різні пріоритети

З огляду на зростаючий опір проти депортації робочої сили Ф.Заукель здійснив у серпні 1942 р. поїздку в Україну та заслухав пояснення керівників цивільної адміністрації в Києві щодо виконання програми з примусової праці<sup>144</sup>. Представники окупаційної влади спробували роз'яснити Ф.Заукелю, що вивезення робітників у визначених обсягах завдасть шкоди економіці окупованих територій. Вони наголошували насамперед на вимогах до робочої сили в Україні: "Спочатку повинні бути задоволені потреби залізниці, сільського господарства, організації Тодта, а лише після цього можна забирати робочу силу до райху"<sup>145</sup>. Керівник відділу РКУ Шрайбер зауважив, що власне виробництво доведеться призупинити, якщо триватиме відтік робочої сили до Німеччини. Якогось готового рішення на найближче майбутнє він не мав: "Наступні п'ять тижнів треба діяти обачно, а деякі ускладнення слід якось усунути". Подібним чином висловився й генерал-комісар В.Магунія: "Ми часто не знаємо, яка проблема стоїть на першому плані". Представник генерал-комісара в Бресті запропонував "установити пріоритетність завдань відповідно до їх важливості". Із цих висловлювань ставало зрозуміло, що виконання господарських завдань у захоплених областях (забезпечення призначених на роботу всередині країни, поживлення економічного життя в Україні, збір урожаю) неможливе при одночасному продовженні вивозу робочої сили в тих самих масштабах, а також при експорті продовольства до Німеччини.

Проте висловлені сумніви не вписувались у концепцію Ф.Заукеля. Замість того, щоби встановили баланс між вимогами із забезпечення робочою силою окупованих територій і райху, він оголосив представникам цивільного управління, що до приходу зими треба мобілізувати ще 500 тис. робітників із окупованих східних територій, адже "німецькі фабрики мають таке казкове оснащення, що було б недоцільно спочатку відчайдушно приводити в дію фабрики більшовиків, тоді як фабрики в Німеччині не мають змоги працювати на повну потужність через брак людей". Яким чином слід було проводити таку кампанію (зважаючи на заявлені ускладнення), як узгоджувати "план застосування праці" з пріоритетами окупаційного керівництва – на це Ф.Заукель відповіді не дав. На початку жовтня він ще раз відхилив претензії щодо потреби в робочій силі в Україні: "Вербування для райху найближчими місяцями повинно стояти на першому місці серед усіх заходів. Ураховувати власні потреби можна лише за умови найсуворішої перевірки"<sup>146</sup>.

Виставляючи все нові й нові вимоги щодо контингентів, відомство Ф.Заукеля прагнуло депортувати до Німеччини якнайбільшу кількість українських робітників. При цьому (як і у Франції) програма депортації неминуче суперечила потребам окупаційних властей щодо підйому промисловості та сільського господарства на захоплених теренах<sup>147</sup>. Заперечення місцевого керівництва, що, мовляв, "подальше кровопускання" дестаблізує ситуацію в Україні, відкидалися із посланням на виняткову пріоритетність "працевикористання" для Німеччини.

Окупаційна влада на місцях, звичайно ж, не переймалася долею вивезених українців. Проте навіть поліція безпеки вказувала відразу після початку систематичного вивозу примусових робітників на те, що незабаром потенціал робочої сили буде вичерпано<sup>148</sup>.

У липні 1942 р. начальник зіпо/СД Києва нарікав, що попри невиконання попереднього замовлення на 44 тис. робітників, уже надійшло нове розпоряджен-

ня ще на 20 тис. осіб. Цей наказ був на його думку нереалістичним, і в цій оцінці така позиція була співзвучна з висновками інших органів окупаційного правління: "На одностайне переконання всіх залучених установ указану кількість набрати неможливо, оскільки вимоги справді завищені"<sup>149</sup>. Із 96 тис. досі зареєстрованих робітників уже було вивезено до Німеччини 10 тис.; 60 тис. становили т. зв. "ключову силу" (були зайняті на військових підприємствах, в інтересах вермахту та в життєво важливих галузях); на решту – 26 тис. – прийшов тепер новий наказ у 37 тис. Зрештою йшлося про те, хто міг гарантувати доступ до "ключової робочої сили".

Ураховуючи постійний потік вимог, начальник зіпо/СД Ерлінгер у вересні 1942 р. заявив про завершення рекрутування примусових робітників у сфері його компетенції. Він назвав причини зменшення чисельності завербованих<sup>150</sup>, серед яких головною знову було названо той факт, що "кількість придатних робітників, особливо чоловічої статі, стає все мізернішою, а через їх відправку у райх – практично вичерпана". При "просіюванні" всіх осіб у віці від 16 до 35 років майже 80% виявилися непридатними для праці<sup>151</sup>. Коли Ф.Заукель оголосив нову велику хвилю депортації (весна 1943 р.), у звіті зіпо/СД відзначалося, що на думку відповідальних за працевикористання служб цього планового завдання виконати не вдасться ("компетентні служби очікують невдачі"<sup>152</sup>).

Навесні 1943 р. командуючий тилуком району групи армій "Південь" генерал Фридерікі також заборонив у своїй зоні вербування робочої сили до Німеччини, обґрунтовуючи це потребами місцевого військового виробництва та сільськогосподарства. Фридерікі відкрито заперечував і проти методів набору робітників, які, на його думку, "мали наслідком занепокоєння серед населення та підсилення банд, чого можна було б уникнути"<sup>153</sup>.

На поведінку генерала Фридерікі Ф.Заукель поскаржився генерал-фельдмаршалові Кайтелю, однак той у бесіді з Руді Пойкертом, представником Ф.Заукеля на окупованих радянських територіях не приховував, що до успіху може призвести тільки так зване "стягнення" зусібч працездатного населення<sup>154</sup>. Очевидно, що генералові вдалося зафіксувати в протоколі зустрічі перевагу потреб місцевої окупаційної влади: "Із числа осіб, що підлягають трудовій повинності, спочатку покривається попит у межах країни, військовий та цивільний, після того – потреби райху". Р.Пойкерт вимагав дієвої підтримки поліцією та вермахтом вербувальної акції, проте в протоколі значиться, що "необхідні для цього сили поліції та охорони недостатні". Ця фраза набуває тим більшої ваги, що на зустрічі були присутні як представник апарату поліції СС і вищий керівник поліції СС Півдня Росії Ганс-Адольф Прютцман, так і командуючий поліцією порядку Адольф фон Бомгард, а також начальник зіпо/СД Києва Ерлінгер. Наприкінці наради генерал Фридерікі підкреслив, що "цивільні, поліцейські та військові частини на Сході досягли повної згоди". Іншими словами, окупаційна влада в Україні навесні 1943 р. мала одностайну думку, що нав'язані Ф.Заукелем масштаби програми депортації робочої сили неможливо було реалізувати.

Тому пізніше, при одержанні нових розпоряджень від відомства Ф.Заукеля, окупаційна влада регулярно добивалася обмежень для задоволення потреб у робітниках на території України. У розпорядженнях військового командування спостерігається зміна пріоритетів – у наказах Головного командування сухопутних військ (ОКГ) відзначалося, що місцеві потреби є першочерговими<sup>155</sup>. Слід починати підготовку, "не наражаючи на небезпеку весняні польові роботи"<sup>156</sup>.

Зіпо/СД не в змозі була одночасно впоратися з розв'язанням власних завдань (боротьба й винищення ворожих до райху груп), та ще й підтримувати вербувальну кампанію. Заходи з примусової праці викликали серйозний опір широких кіл українського населення, а апарат безпеки був неспроможний контролюва-

ти цю ситуацію, прагнучи займатися своєю основною діяльністю – ліквідація політичних і расових ворогів. З огляду на це начальник зіпо/СД Києва досить рано виступив проти продовження кампанії вербування до райху, яка, на його думку, дестабілізувала економічне життя на захоплених землях, а пасивність чималої частини місцевого населення обернула на відкрите неприйняття окупаційної влади.

На відміну від керівника київського підрозділу, начальник зіпо/СД Чернігова штурмбанфюрер СС Теодор Крістенсен відреагував по-іншому. З огляду на "теперішню політичну ситуацію ... завдання поліції безпеки в значній мірі повинні бути підпорядковані виконанню плану постачання робочої сили для Німеччини"<sup>157</sup>. Це означало обмеження "до мінімуму ... особливих доручень", припинення розстрілів дітей та передачу мешканців спалених селищ до вербувальних комісій і служб праці. Замість того, щоб убивати жителів зруйнованих містечок, їх вирішено було депортувати на примусові роботи. Проте, начальник зіпо/СД наголосив, що обмеження "жорстких заходів поліції безпеки" є лише "тимчасовими".

#### **V. Роль місцевого допоміжного управління й поліції**

Від початку окупації було зрозуміло, що управлінням праці, а також деякими іншими ділянками керуватимуть місцеві представники влади<sup>158</sup>. Служби праці не мали власних виконавчих органів – цим займалися місцева допоміжна поліція (служба порядку, охоронні підрозділи) під орудою громадського та районного управліннь. Методи отримання робочої сили (за наказом, або через захоплення відповідно до років народження), спиралися на місцеві адміністративні та поліцейські ресурси: "Для депортацій навіть більш, ніж для голокосту євреїв і ромів, нацисти потребували залучення місцевих службовців"<sup>159</sup>. Зважаючи на обшири підлеглих територій, німецьким окупаційним службам не залишилося іншого вибору, як покластися при проведенні своїх дій на місцеві сили. У програмі з примусової праці голови районів та сільські старости були виконавчими органами окупаційного режиму. Вони не мали впливу на масштаби втілюваних заходів, але у своїх громадах та районах були безпосередньо відповідальними за підбір робітників для депортації. Саме через це багато колишніх службовців українських адміністративних органів<sup>160</sup> та допоміжної поліції<sup>161</sup> були притягнуті в СРСР до кримінальної відповідальності.

Із весни 1942 р. українська допоміжна адміністрація була активно залучена до форсованих заходів щодо набору примусових робітників<sup>162</sup>. На думку головного командування сухопутних військ, "місцеві адміністративні інстанції" найбільш ефективними були в сільській місцевості<sup>163</sup>. У зоні цивільного управління відповідальними за набір призначених до роботи осіб були голови районів, міські голови та сільські старости<sup>164</sup>.

Деяким областям та районам була "запропонована" норма, за якої керівники місцевих служб та голови районів могли проводити вербування на "власний розсуд"<sup>165</sup>. Так зване "службове зобов'язання", згідно з розпорядженням головного командування сухопутних військ, відбувалося через "видачу зобов'язань старостам та міським головам або ж підприємствам, які повинні були зібрати відповідно до списку коло осіб і відправити їх у визначений термін"<sup>166</sup>. Як правило, терміни та кількість робочої сили просто повідомлялися сільському старості<sup>167</sup>. Служба праці районного комісара в Літині (генеральний комісаріат Житомир) давала розпорядження сільському старості: "Із району потрібно знову відправити до райху військовий ешелон. Ви повинні надіслати з вашого села ... здорову, придатну до праці робочу силу. Покладене на вас планове завдання потрібно виконати за будь-яких обставин"<sup>168</sup>. Кількома тижнями пізніше сільський староста повинен був з'явитися в районну управу й відвітати<sup>169</sup>. Голова Хорольського району

(спочатку був під військовим управлінням; з осені 1942 р. – у генеральному комісаріаті Києва) на сільського старосту Павлівки поклав відповідальність за те, що три робітники з його села не з'явилися<sup>170</sup>. Гєбітскомісар в Іллінцях (генеральний комісаріат Житомир) розпорядився з кожних 100 мешканців відправити по одному робітнику до Німеччини. Кандидатів визначали районні голови; бранці проходили медичне обстеження. У тих, кого районний голова заніс у список і які не з'явилися до ешелону в Німеччину, конфісковували будинки, худобу. "Хто й після цього не з'явиться, щоб поїхати в Німеччину, у того буде спалено його будинок або будинок його родичів"<sup>171</sup>. Це розпорядження було передане на місця. Днем пізніше районний голова в Іллінцях дав наказ старості села Володимиріва (яке, судячи з цього, повинно було мати 900 жителів) підготувати на 3 квітня дев'ять фізично здорових робітників для відправки в Німеччину. Сільський староста виконав цю вказівку й особисто супроводжував приречених до примусової праці 7 квітня на медичний огляд в Іллінці<sup>172</sup>.

Захоплення людей певних років народження повністю здійснювала українська допоміжна адміністрація. Із запровадженням принципу набору відповідно до певного року народження, голови районів і сільські старости в березні 1943 р. отримали вказівку зібрати людей 1922–1925 рр. народження<sup>173</sup>. Якщо ж органи українського допоміжного управління не виконають цієї вимоги, їх слід, за словами Е.Коха, "з усією жорстокістю притягти до відповідальності". Місцеве управління передавало списки службі праці, яка розміщувалася в офісі гєбітскомісара<sup>174</sup>.

Реєстрація людей, що відмовлялися від роботи, також покладалася на українські органи влади. Так, на початку квітня 1943 р. сільські старости в Хорольському районі повинні були подати в районну управу перелік осіб, які не з'явилися в березні для "працевикористання"<sup>175</sup>. У кінці місяця районний голова очікував звіту про всіх, хто ухиляється від трудової повинності<sup>176</sup>. Крім того, у Погребищенському районі сільських старост заставляли контролювати листування між "остарбайтерами" в Німеччині та їхніми родичами в Україні<sup>177</sup>.

Сільський староста відповідав також за те, щоби визначені для примусової праці особи відповідно до років народження були доставлені до збірних пунктів. 11 червня 1943 р. від старости села Балин (Літинський район) керівник району вимагав відправити людей 1923, 1924 та 1925 років народження на Ринкову площу райцентру, звідки вони були вивезені в Німеччину<sup>178</sup>.

Керівники районів та сільські старости влітку 1943 р. займалися збором людей відповідних років народження. У серпні 1943 р. від сільських старост Погребищенського району (генеральний комісаріат Житомир) вимагалось надавати людей 1922 року народження для виконання трудової повинності в Німеччині<sup>179</sup>. У Монастирищенському районі (генеральний комісаріат Житомир) гєбітскомісар проводив набір людей навіть 1921 та 1926 років народження; відповідальним знову був призначений сільський староста. Паралельно видавалися розпорядження щодо набору працівників для великих проектів в Україні (наприклад, у Козятинському районі<sup>180</sup>). У серпні депортацій зазнали особи 1926 та 1927 років народження<sup>181</sup>.

Як правило, члени української допоміжної поліції не підпадали під депортації<sup>182</sup>. Разом із іншими матеріальними привілеями це могло бути для молодих українців достатньою причиною, щоби вступити до лав місцевої поліції, яка співпрацювала з окупаційною владою. Допоміжна поліція, охоронні підрозділи та служба порядку безпосередньо використовувалися при проведенні заходів із примусової праці. Від самого початку органи місцевої поліції відповідали за контроль виконання трудової повинності, а починаючи з середини 1942 р. мали допомагати в депортаціях<sup>183</sup>. У деяких сільських місцевостях, що перебували під військовим управлінням, на початку 1943 р. були створені спеціальні формування допоміжної поліції для набору примусових робітників<sup>184</sup>.

Під керівництвом німецької жандармерії українська допоміжна поліція використовувалася при зборі ухильників від трудової повинності для відправки в Німеччину<sup>185</sup>. Неподалік від Донецька, у Східній Україні, місцева допоміжна поліція була задіяна при вивезенні молодих українок у рамках так званої "акції служниць"<sup>186</sup>. Тож місцеві поліцейські відігравали важливу роль у зборі робочої сили на місцях. Із кінця 1942 р. методи збору ставали дедалі жорстокішими<sup>187</sup>.

Українська допоміжна адміністрація займалася також видачею "виплат на утримання" тим членам сімей остарбайтерів, які залишилися вдома. Ці виплати фактично розпочалися з осені 1942 р.<sup>188</sup>, а кошти для цього утримувалися із заробітної плати остарбайтерів у Німеччині. В Україні відповідна служба праці подавала заявку про грошові суми до кас військового управління, а потім передавала міському голові та керівникові району, які й здійснювали виплати<sup>189</sup>. Громади складали списки з прізвищами одержувачів, які через голів районів передавалися до служб зайнятості<sup>190</sup>. У господарській команді Харкова ці списки повинні були передаватися до відділу праці щомісяця восьмого числа<sup>191</sup>.

Відтак фінансовий відділ районного управління Погребищенського району вимагав від старости села Черемошне забрати в районній управі гроші та видати їх сім'ям<sup>192</sup>. На початку квітня 1943 р. від сільського голови цього ж села районний відділ праці вимагав скласти список із прізвищами всіх працівників, які були депортовані в Німеччину з листопада 1942 р., з інформацією про те, чи отримали члени їхніх сімей виплати на утримання<sup>193</sup>. У кінці місяця відповідний комісаріат у Козятині видав безпосередньо сільському старості розпорядження подати список усіх членів сімей робітників, які були депортовані в Німеччину<sup>194</sup>.

У звіті гебітскомісара Вінниці про бюджет української допоміжної адміністрації в лютому 1943 р. вперше з'являється пункт "Виплата допомоги родинам депортованих у райх робітників"<sup>195</sup>. У Хоролі, неподалік від Полтави, районна управа виплатила в травні 1943 р. 180 крб. сім'ям остарбайтерів<sup>196</sup>. Улітку 1943 р. порядок здійснення цих відрахувань було систематизовано<sup>197</sup>. Крім того, члени сімей примусових робітників отримували збільшені пайки продуктів харчування або продукти за нижчими цінами<sup>198</sup>. У Хоролі гебітскомісар видав розпорядження сільським головам подбати про збереження будинків і майна робітників, відправлених до Німеччини<sup>199</sup>. Тим самим німецькі органи влади намагалися запобігти спробам залякування людей із боку партизанів ("бандитів"), які подеколи палили будинки остарбайтерів<sup>200</sup>. За словами одного гебітскомісара, родинам остарбайтерів належало надавати всіляку підтримку<sup>201</sup>.

## VI. Висновки

Від початку 1942 р. Україна стала головною базою набору робочої сили серед окупованих територій СРСР. Основним центром вербувань був генеральний комісаріат Києва під цивільним управлінням. Щонайменше 1,7 млн українців-остарбайтерів повинні були поїхати в Німеччину. Кількість примусових працівників, котрі були задіяні в райхскомісаріаті "Україна" та в зонах військового управління визначити важче, але вона була більшою, ніж кількість депортованих робітників.

Після реєстрації працездатного населення в містах, а пізніше й на селі, окупаційна влада зрозуміла, що потенціал робочої сили значною мірою скоротився через радянську евакуацію перед вступом німецьких військ. Безпосередньо на початку окупації насамперед у містах спостерігалось безробіття, проте окупаційний режим швидко впорався з цією проблемою, запровадивши трудову повинність для всього населення. Давався взнаки дефіцит кваліфікованих робітників, який дедалі зростав через винищення єврейського населення та масові депортації в Німеччину протягом 1942 р. Добровільне зголошення на "працевикористання" в Німеч-

чині спостерігалось тільки навесні 1942 р., після цього – у незначній мірі. Із літа 1942 р. посилювався опір населення проти депортацій, які стали основною причиною різкої зміни настроїв українського народу не на користь окупантів. Через географічне положення партизанський рух в Україні, за винятком Північної Волині, вигравав від цього опору менше, ніж, наприклад, партизани в окупованій Білорусі. Незважаючи на опір, окупаційний режим практикував так зване "вербування" із застосуванням варварських методів. Велика кількість українських примусових робітників потрапила в райх унаслідок примусових евакуацій цілих регіонів під час відступу німецьких військ у 1943–1944 рр.

На окупованій території робітники-невільники здебільшого збирали врожай, працювали на фортифікаційних роботах та будівництві доріг (як правило, далеко від їхнього місця проживання). На спорудженні автостради IV використовувалися як українські примусові робітники, військовополонені, так і євреї, які замінили знесилених військовополонених, а з середини 1942 р. були знищені самі (їх місце заступили українські примусові робітники).

До заходів щодо набору примусових працівників були залучені керівники районів, бургомістри та сільські старости. Від німецького керівництва вони отримували норми (вимоги щодо контингенту та років народження), які слід було виконувати, не маючи жодного впливу на планування. Їхня свобода дій полягала лише у виборі тих нещасних, які призначалися для депортацій у Німеччину. Така ситуація нерідко призводила до підкупу й корупції. Без співпраці німецьких органів влади з місцевою допоміжною адміністрацією проведення заходів щодо примусової праці, навіть не зважаючи на встановлений темп та обсяги, було б неможливе. Українська допоміжна поліція сприяла успішному проведенню операцій, удаючись до репресивних заходів.

Цивільні, військові та поліцейські органи влади з осені 1942 р. потенціал для депортацій робітників уважали вичерпаним. Із їхніх звітів можна помітити, що формування контингенту для відомства Ф.Заукеля спочатку вважалося одноразовим заходом, виконання якого було визначено в Берліні як пріоритетне. Починаючи з літа 1942 р. окупаційні органи влади все стриманіше, ба навіть відверто негативно реагують на подальші вимоги щодо робочої сили. На це вплинули як потреби місцевої промисловості та сільського господарства, так і негативний вплив депортацій на настрої місцевого населення в Україні. Навіть така безжальна інституція, як зіпо/СД Києва, що аж ніяк не виступала за помірковану окупаційну політику, звертала у своїх звітах увагу на надмірність вимог Ф.Заукеля. Представникам зіпо/СД ішлося насамперед про власні завдання на місцях, виконанню яких перешкоджав розмір програм із примусової праці.

Таким чином, із початку 1942 р. плани німецької сторони щодо депортації робітників поєднувалися із використанням примусової праці на місцях; водночас не припинявся вивіз продовольства до райху, а потенціал робочої сили зменшувався. Велику роль при цьому відіграли масові вбивства, політика голодомору й репресії. Навіть за безжальних умов німецького окупаційного режиму реалізувати одночасно всі намічені плани було неможливо. Відомство Ф.Заукеля та місцеві поліцейська, цивільна й військова влади не змогли дійти згоди щодо концепції "працевикористання" із чітким установленням пріоритетів. Відтак окупаційним службам незважаючи на депортації робітників у встановленому розмірі (сотні тисяч людей) та залучення їх до примусової праці в самій Україні, усе-таки "бракувало людей".

<sup>1</sup> Цит. за: Institut für Zeitgeschichte München (IfZ) MA-184, Chef der Sicherheitpolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr.21, 18.9.42.

<sup>2</sup> Myller Norbert (Hrsg.). Die faschistische Okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941–1944). – Berlin, 1991. – Dok. III. – S. 302–303; див. також: IfZ MA-284, Chef der Sicherheitpolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr.24, 9.10.42.



<sup>3</sup> *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945. – Stuttgart; München, 2001. – S. 80.

<sup>4</sup> Ці області поступово були передані з військового управління до райхскомісаріату „Україна” (РКУ). В установах РКУ в Рівному відділення ІІ б/д, яким керував імперський уповноважений Шрайбер, займалося питаннями “трудової та соціальної політики”. У рамках цивільного управління відділення праці при генерал-комісаріат та служби праці при гебітскомісарах відали питаннями “працевикористання”. Пор.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 11. – арк. 2. Наприкінці листопада 1941 р. в генерал-комісаріаті Волинь-Поділля існувало 10 служб праці, у генерал-комісаріаті Житомир – 5 та в Києві – 3 (ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 5–6).

<sup>5</sup> Ці області перебували в зоні військового управління. Господарський нагляд здійснював господарський керуючий штаб „Схід” (Wirtschaftsführungsstab Ost) під орудою Г.Герінга. На місцях заходи провадилися господарським штабом „Схід” (Wirtschaftsstab Ost), яким спочатку керував генерал-лейтенант Шуберт, а з серпня 1941 р. – генерал-лейтенант Штапф. Усередині штабу „Схід” «шефгрупі праці» було доручене питання «працевикористання». Регіональний апарат штабу „Схід” складався з трьох господарських інспекцій; за Україну переважно відповідала інспекція „Південь” (з літа 1942 р. розділена на інспекції А та В). Кожна інспекція поділялася за територіальними ознаками на господарські команди, призначенням яких був пошук „робочої сили для відбудови та виробництва”. Залежно від становища на фронтах організаційна структура господарського штабу „Схід” зазнавала трансформацій. Див. станом на листопад 1942 р.: *Müller Rolf-Dieter* (Hrsg.). Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943. Der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew. – Boppard, 1991. – S.426–431.

<sup>6</sup> Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof (IMT). – Nürnberg, 1948. – Bd. 27. – Dok. 1739-PS. – S. 573 ff., 578 ff.

<sup>7</sup> *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge; London, 2004. – P. 273.

<sup>8</sup> *Ibid.* – P. 4.

<sup>9</sup> *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944. – Hamburg, 1999. – S.449–502; *Quinkert B.* Terror und Propaganda. Die „Ostarbeiteranwerbung“ im Generalkommissariat Weißruthenien // Zeitschrift für Geschichte Swissenschaft. – 47 (1999). – S. 700–721.

<sup>10</sup> *Müller R.-D.* Menschenjagd. Die Rekrutierung von Zwangsarbeitern in der besetzten Sowjetunion // Hannes Heer, Klaus Naumann (Hrsg.). Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944, 2.Aufl. – Hamburg, 1995. – S. 92–103; *Müller R.-D.* Wirtschaftspolitik; Herbert Ulrich (Hrsg.). Europa und der „Reichseinsatz“. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. – Essen, 1991. – S. 234–250; *Müller R.-D.* Okkupationspolitik; Müller Norbert (Hrsg.). Deutsche Besatzungspolitik // UdSSR 1941–1944. Dokumente. – Köln, 1980.

<sup>11</sup> *Frankenberger T.* Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen. – Münster 1997; *Poljan P., Zajonckovskaja Z.* Ostarbeiter in Deutschland und daheim. Ergebnisse einer Fragebogenanalyse // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 41 (1993). – S. 547–561; *Bonwetsch B.* Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 41 (1993). – Heft 4. – S. 532–546.

<sup>12</sup> Участь інших німецьких установ, зокрема Берг- und Hüttenwerkgesellschaft Ost (ВНО), яке в промислових областях (Донбас, Дніпропетровщина, Нікополь і Кривий Ріг) відповідало за видобуток вугілля, руди й виробництво заліза, неможливо визначити з огляду на брак джерел. Пор.: ВНО Richard Overy Guring. – London, 1984. – S.133.

<sup>13</sup> *Müller N.* Okkupationspolitik. – S. 29.

<sup>14</sup> *Müller N.* Besatzungspolitik. – S. 279 ff.

<sup>15</sup> Відповідні документи цит.: *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S. 452.

<sup>16</sup> Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 1311. – Оп. 1. – Спр.8. – Арк. 80, 81.

<sup>17</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 12–14; Verordnungsblatt des RКУ, Nr.5, 9.6.42.

<sup>18</sup> *Herbert U.* Fremdarbeiter. Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. 2 Aufl. – Bonn, 1999. – S.163, 164; IMT, Bd.27, Dok. 1193-PS; *Müller N.* Besatzungspolitik. – S.282, 283.

<sup>19</sup> Зі взятих до кінця 1941 р. у полон 3,5 млн радянських солдатів до лютого 1942 р. вмерло 2 млн. Див.: *Streit Ch.* Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. – Stuttgart, 1978. – S.136.

<sup>20</sup> Цит. за: *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S.451.

<sup>21</sup> *Herbert U.* Fremdarbeiter. – S. 166 ff.

<sup>22</sup> *Müller N.* Rekrutierung. – S. 235.

<sup>23</sup> *Herbert U.* Fremdarbeiter. – S. 178 ff.

<sup>24</sup> Г.Герінг стверджував у листопаді 1941 р.: «З українцями не буде жодного спеціального поводження». Див.: *Müller N.* Besatzungspolitik. – S. 282, 283.

<sup>25</sup> *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S. 451.

<sup>26</sup> ЦДАВО. – Ф. 1311. – Оп. 1. – Спр. 310. – Арк. 4.

<sup>27</sup> National Archives Washington (NA), T-501, film 75839 (копія: ЦДАВО. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 34).

<sup>28</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 193. – Арк. 2

<sup>29</sup> Уже в листопаді 1941 р. 144 місцевих службовця працювали в 3 службах праці міста. У лютому 1942 р. кожне районне управління в Києві отримало інспектора з праці та двох службовців, які були переведені з міського комісаріату (ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 5, 6; Спр. 193. – Арк. 26).

<sup>30</sup> *Kudryashov S.* Labour in the occupied territory of the Soviet Union, 1941–1944 // *Richard J. Overy.* Die "Neuordnung" Europas. NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten. – Berlin, 1997. – S. 161–167.

<sup>31</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317. – Арк. 58–87.

<sup>32</sup> Там само. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 13, 14.

<sup>33</sup> Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 193. – Арк. 33–35.

<sup>34</sup> Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 2.

<sup>35</sup> Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 193. – Арк. 11.

<sup>36</sup> Ерлінгер був із грудня 1941 р. комендантом поліції безпеки та СД (зіпо/СД) у генеральній окрузі Києва. Пор. про його діяльність у Києві: *Wildt M.* Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes. – Hamburg, 2003. – S. 595, 596.

<sup>37</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 193. – Арк. 17, 39.

<sup>38</sup> Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 1.

<sup>39</sup> Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 193. – Арк. 41.

<sup>40</sup> Цифри за: *Berkhoff K.* Harvest of Despair. – P.317.

<sup>41</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 4. – Спр. 476. – Арк. 1051, 1052.

<sup>42</sup> NA, T-501, film 75839 (копія: ЦДАВО. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 34)

<sup>43</sup> NA, T-501, film 75839 (копія: Там само. – Спр. 33).

<sup>44</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 78. – Арк. 28, 29.

<sup>45</sup> Там само. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317. – Арк. 58–87.

<sup>46</sup> Там само. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 13–15.

<sup>47</sup> Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 78. – Арк. 28, 29.

<sup>48</sup> *Frei N., Steinbacher S., Wagner B.C.* (Hrsg.). Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik. – München, 2000. – S. 155, 156.

<sup>49</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317. – Арк. 113.

<sup>50</sup> *Quinkert B.* Terror und Propaganda. – S. 703.

<sup>51</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 4. – Спр. 476. – Арк. 1051–1053.

<sup>52</sup> *Müller N.* Rekrutierung. – S. 240.

<sup>53</sup> Ibid. – S. 237.

<sup>54</sup> *Berkhoff K.* Harvest of Despair. – S. 164–186.

<sup>55</sup> *Müller N.* Besatzungspolitik. – Dok. 78. – S. 252, 253.

<sup>56</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 1; IMT, Bd.39, Doc. 382-USSR, S.494, 495.

<sup>57</sup> *Müller N.* Okkupationspolitik. – S.65. В окупованій частині СРСР було близько 500 служб праці з відділеннями. Пор.: *Müller N.* Wirtschaftspolitik. – S. 299.

<sup>58</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 17, 18 (подібні розпорядження є для служб праці в Корсуні, Умані, Вознесенську, Херсоні, Олександрії, Кіровограді, Первомайську, Луцьку, Ковелі, Пінську, Бердичеві, Вінниці, Олександрівці та генеральних комісаріатів у Дніпропетровську й Києві); Спр. 24. – Арк. 1–127.

- <sup>59</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 13, 14.
- <sup>60</sup> Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 96. – Арк. 15.
- <sup>61</sup> *Möller N.* Wirtschaftspolitik. – S.549, 550; *Berkhoff K.C.* Harvest of Dispair. – P. 273.
- <sup>62</sup> Напр.: НА, Т-501, film 75839 (копія: ЦДАВО. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 33. – Кадр 692–693).
- <sup>63</sup> НА, Т-501, film 75839 (копія: Там само. – Кадри 250–251, 282–283, 650, 676–677).
- <sup>64</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 13, 14.
- <sup>65</sup> Там само. – Кадр 173–174.
- <sup>66</sup> Цифри за: *Berkhoff K.C.* Harvest of Dispair. – P. 256.
- <sup>67</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 476. – Арк. 260, 261
- <sup>68</sup> IfZ MA-284: Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 24, 9.10.42; IfZ MA-440: Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 32, 4.12.42; Nr. 43, 26.2.43; Nr. 54, 14.5.43.
- <sup>69</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 208, 209.
- <sup>70</sup> Там само. – Ф. 2077. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 15, 16зв.
- <sup>71</sup> Там само.
- <sup>72</sup> ІМТ, Bd.25, Dok. 290-PS. РКУ відмовилося з посиланням на це розпорядження від розслідування подій у Кременці, де гебітскомісар розпорядився спалити двори.
- <sup>73</sup> ІМТ, Bd. 25, Dok. 254-PS, S. 312 ff.
- <sup>74</sup> Копія доповідної про настрої від служби перевірки іноземної кореспонденції (18.8.43). Цит. за: *Frankenberg T.* Wir waren wie Vieh. – S. 26.
- <sup>75</sup> ІМТ, Bd. 25, Dok. 18-PS, S. 74 ff.
- <sup>76</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 474. – Арк. 401, 402. Див. також: IfZ MA-284: Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 21, 18.9.42.
- <sup>77</sup> ІМТ, Bd.25, Dok. 54-PS, S. 101, 102.
- <sup>78</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 208, 209; Ф. 3206. – Оп.4. – Спр. 476. – Арк. 1051, 1052. Див. також: *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S. 465.
- <sup>79</sup> IfZ MA-284: Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 21, 18.9.42.
- <sup>80</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 4. – Спр. 476. – Арк. 1051, 1052.
- <sup>81</sup> ІМТ, Bd. 25, Doc. 17-PS, S. 73 f.
- <sup>82</sup> ІМТ, Bd. 25, Doc. 250-PS, S. 83 ff.
- <sup>83</sup> Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 3080. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 4, 38; Kooperation und Verbrechen. Formen der „Kollaboration“ im östlichen Europa 1939–1945. Hrsg. von Christoph Dieckmann u.a. – Göttingen, 2003. – S. 175.
- <sup>84</sup> ІМТ, Bd. 25, Dok. 19-PS, S. 79 ff.; Bd. 31, Dok. 3012-PS, S. 485 ff.
- <sup>85</sup> *Möller N.* Besatzungspolitik. – S. 309 f.
- <sup>86</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 4, 4зв.
- <sup>87</sup> *Möller N.* Besatzungspolitik. – S. 308 f.
- <sup>88</sup> *Herbert U.* Fremdarbeiter. – S. 243; *Bonwetsch B.* Sowjetische Zwangsarbeiter. – S. 537.
- <sup>89</sup> *Möller N.* Wirtschaftspolitik. – S. 315, 349.
- <sup>90</sup> Ibid. – S. 511.
- <sup>91</sup> Ibid. – S. 314; *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S. 446.
- <sup>92</sup> *Möller N.* Besatzungspolitik. – S. 282ff.
- <sup>93</sup> ДАХО. – Ф. 3080. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1.
- <sup>94</sup> ІМТ, Bd. 31, Dok. 3012-PS, S. 481-482 ff. Щодо РКУ див.: *Berkhoff K.C.* Harvest of Dispair. – S. 257.
- <sup>95</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 6. – Спр. 243. – Арк. 8, 9.
- <sup>96</sup> *Möller N.* Wirtschaftspolitik. – S.549–550.
- <sup>97</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 105. – Арк. 130, 131.
- <sup>98</sup> Надрук.: *Möller N.* Besatzungspolitik. – S. 334–335.
- <sup>99</sup> Ibid. – S. 338–339, 342.
- <sup>100</sup> ІМТ, Bd. 27, Dok. 1292-PS, S. 104 ff.
- <sup>101</sup> *Möller N.* Wirtschaftspolitik. – S. 549–550.
- <sup>102</sup> *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S. 480–481.
- <sup>103</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 17, 18.
- <sup>104</sup> Пор.: ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 42.
- <sup>105</sup> *Berkhoff K.C.* Harvest of Dispair. – S. 155.

- <sup>106</sup> Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Ludwigsburg (ZStL) L. O. Verschiedenes, Bd. 5, Bl. 1337 ff.; ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 42.
- <sup>107</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 130, 131.
- <sup>108</sup> *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. – S. 76; ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 476. – Арк. 260, 261; Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 474.
- <sup>109</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 193. – Арк. 38; Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 28, 29.
- <sup>110</sup> Там само. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317. – Арк. 58–87.
- <sup>111</sup> Там само. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 326, 327.
- <sup>112</sup> *Penter T.* Die lokale Gesellschaft im Donbass unter deutscher Okkupation 1941–1943 // Kooperation und Verbrechen. – S. 199.
- <sup>113</sup> *Müller N.* Wirtschaftspolitik. – S. 301.
- <sup>114</sup> Напр., у Дніпропетровську в травні 1942 р. // IfZ MA-440: Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 54; 14.5.43.
- <sup>115</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 28, 29; *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair. – P. 264.
- <sup>116</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 13, 14; ZStL L. O. Verschiedenes, Bd. 5, Bl. 1337 ff.
- <sup>117</sup> *Penter T.* Die lokale Gesellschaft im Donbass. – S. 199.
- <sup>118</sup> *Müller N.* Okkupationspolitik. – Dok. 54. – S. 214 ff.
- <sup>119</sup> *Müller N.* Besatzungspolitik. – S. 285.
- <sup>120</sup> Див.: Verfahren ZStL 213 AR-Z 20/63, Bd.16, Bl. 2812; *Pohl D.* Schauplatz. – S. 160, 161.
- <sup>121</sup> *Pohl D.* Holocaust. – Freiburg, 2000. – S. 54 ff.; *Hilberg R.* Die Vernichtung der europäi-schen Juden. – Bd. 2. – Frankfurt a. M., 1990. – S. 830 ff. Щодо злочинів у Транснїстрїї: Mariana Hausleitner (Hrsg.). Rumänien und der Holocaust. Zu den Massenverbrechen in Transnistrien 1941–1944. – Berlin, 2001.
- <sup>122</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 116. – Арк. 28, 29.
- <sup>123</sup> *Hilberg R.* Vernichtung. – Bd. 2. – S. 832 f.
- <sup>124</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 116. – Арк. 28, 29.
- <sup>125</sup> NA, T-501, film 15538/3 (копія: ЦДАВО. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 4).
- <sup>126</sup> ZStL 213 AR-Z 20/63 Schriftwechsel der Firma Dohrmann 1941–1944, Sonderband, S. 12–15.
- <sup>127</sup> Ibid. – S. 30.
- <sup>128</sup> Див.: *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechen. – München, 1996. – S. 169; *Schulte J.-E.* Zwangsarbeit und Vernichtung Das Wirtschaftsimperium der SS. Oswald Pohl und das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt. – Paderborn, 2001.
- <sup>129</sup> ZStL 213 AR-Z 20/63 Schriftwechsel der Firma Dohrmann 1941–1944, Sonderband, S. 73, 77 ff.
- <sup>130</sup> Ibid. – S. 56, 59.
- <sup>131</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 116. – Арк. 34, 56; ZStL II 204a AR-Z 4/69, Dokumentenband, S. 38–39.
- <sup>132</sup> *Pohl D.* Schauplatz. – S. 155 f.
- <sup>133</sup> Ibid. – S. 148; *Lower W.* „Anticipatory Obedience“ and the Nazi Implementation of the Holocaust in the Ukraine: A Case Study of Central and Peripheral Forces in the Generalbezirk Zhytomyr, 1941–1944 // Holocaust and Genocide Studies. – Vol. 16/1 (Spring 2002). – S. 10–13.
- <sup>134</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 116. – Арк. 28–30; ZStL II 204a AR-Z 4/69, Dokumentenband, Bl. 9-10.
- <sup>135</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 116. – Арк. 44, 45.
- <sup>136</sup> Там само. – Арк. 56.
- <sup>137</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 27–42.
- <sup>138</sup> Там само. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 116. – Арк. 30, 31.
- <sup>139</sup> Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 100. – Арк. 66–69; Спр. 103. – Арк. 24, 89.
- <sup>140</sup> ZStL 213 AR-Z 20/63 Schriftwechsel der Firma Dohrmann 1941–1944, Sonderband, S. 44 ff.
- <sup>141</sup> ZStL 213 AR-Z 20/63, Bd. 12, Bl. 1986.
- <sup>142</sup> *Pohl D.* Schauplatz. – S. 162 f.
- <sup>143</sup> ZStL 213 AR-Z 20/63 Schriftwechsel der Firma Dohrmann 1941–1944, Sonderband, S. 89.
- <sup>144</sup> ZStL L.O.Verschiedenes, Bd. 5, Bl. 1337 ff.
- <sup>145</sup> Ibid.

<sup>146</sup> IMT, Bd. 25, Doc. 17-PS, S. 73–74.

<sup>147</sup> У Франції міністру озброєння А.Шпеєру вдалося 1944 р. захистити свою концепцію «загальноєвропейського плану виробництва» та виключити працівників промисловості з числа тих, що підлягали вивозу за планами Ф.Заукеля. Пор.: *Herbert U. Fremdarbeiter*. – S.293 ff.

<sup>148</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 13, 14.

<sup>149</sup> Там само. – Арк. 208, 209; IfZ MA-284, Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 21, 18.9.42.

<sup>150</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 474. – Арк. 401, 402; ZStL L. O. Verschiedenes, Bd. 5, Bl. 1337 ff.

<sup>151</sup> ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 326, 327.

<sup>152</sup> IfZ MA-440, Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostebieten Nr. 32, 4.12.42.

<sup>153</sup> IMT, Bd. 31, Dok. 3012-PS, S. 485 ff; *Möller N. Okkupationspolitik*. – Dok. 162. – S. 397.

<sup>154</sup> Bundesarchiv-Militaerarchiv (BA-MA), RH 22/131.

<sup>155</sup> *Möller N. Besatzungspolitik*. – S. 309–310.

<sup>156</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 6.

<sup>157</sup> IMT, Bd. 31, Dok. 3012-PS, S. 493 ff.

<sup>158</sup> Див.: *Möller N. Wirtschaftspolitik*. – S. 299.

<sup>159</sup> *Berkhoff K.C. Harvest of Despair*. – S. 261; *Gerlach Ch. Kalkulierte Morde*. – S. 448, 473.

<sup>160</sup> Напр. по м. Остер (між Києвом та Черніговом) матеріали слідства в справі колишнього старости села Булахово (у 1943 р. засуджений до вищої міри покарання через арешт 2 євреїв та депортацію 50 примусових робітників із села); матеріали слідства в справі колишнього міського голови Бобруйки (у 1943 р. засуджений до вищої міри покарання через арешт партизанів та участь у депортаціях); кримінальна справа проти колишнього старости села Соколівка (у 1943 р. засуджений до 15 років ув'язнення через участь у депортаціях).

<sup>161</sup> Напр., кримінальні справи проти колишнього поліцейського в місті Остер (у 1943 р. засуджений до 10 років таборів через участь у депортаціях); проти колишнього поліцейського в селі Потебнева-Гота (у 1943 р. засуджений до 15 років таборів через участь у депортаціях); проти колишнього поліцейського в селі Євмінка (у 1946 р. засуджений до 10 років таборів).

<sup>162</sup> Див. розпорядження голові району в Луцьку (квітень 1942 р.): “Українець [...] повинен з’явитися 27.4.[...] багажем в службу зайнятості в Луцьку. При відмові його потрібно привести примусово”. Пор.: ДАВО. – Ф. 2077. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 8.

<sup>163</sup> *Möller N. Okkupationspolitik*. – Dok. 96. – S. 282 ff.

<sup>164</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 130, 131.

<sup>165</sup> Там само. – Ф. 3276. – Оп. 4. – Спр. 481. – Арк. 172, 173.

<sup>166</sup> Інструкції щодо виконання постанови про трудову повинність на території недавно захоплених східних областей від 6.2.43 див.: *Möller N. Wirtschaftspolitik*. – S. 503 ff.

<sup>167</sup> Див.: ДАВО. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 32.

<sup>168</sup> Там само. – Ф. 1416. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 133 зв. Як правило, районна управа повідомляла старостам сіл кількість визначених до праці. Пор.: ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 54.

<sup>169</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 77.

<sup>170</sup> Там само. – Спр. 132. – Арк. 33.

<sup>171</sup> ДАВО. – Ф. 3443. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 83, 84.

<sup>172</sup> Там само. – Арк. 76.

<sup>173</sup> Там само. – Арк. 123, 124; ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 61.

<sup>174</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 4, 4 зв.

<sup>175</sup> Там само. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 31.

<sup>176</sup> Там само. – Арк. 60.

<sup>177</sup> ДАВО. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 181.

<sup>178</sup> Там само. – Ф. 1416. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 111; Ф. 3443. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 45.

<sup>179</sup> Там само. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 190.

<sup>180</sup> Там само. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 200.

<sup>181</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 6. – Спр. 243. – Арк. 8–10; ДАВО. – Ф. 3443. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 194; Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 227.

- <sup>182</sup> ДАВО. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 190, 200.
- <sup>183</sup> *Golczewski*. Kollaboration. – S. 174–175; щодо Донбасу див.: *Penter T*. Die lokale Gesellschaft im Donbass. – S. 199.
- <sup>184</sup> Державний архів Сумської області. – Р-2207/1/5.
- <sup>185</sup> ІМТ, Bd. 25, Dok. 18-PS, S. 74 ff.
- <sup>186</sup> Див. рішення федерального суду Канади „Міністр із питань громадянства та імміграції Канади проти Васілія Богутіна, 20 лютого 1998 р.”, яке базується на судових свідченнях істориків і документах із Державного архіву Донецької області ([http://decisions.fct-cf.gc.ca/fct/1998/t-1700-96\\_1.html](http://decisions.fct-cf.gc.ca/fct/1998/t-1700-96_1.html)).
- <sup>187</sup> *Penter T*. Die lokale Gesellschaft im Donbass. – S. 199.
- <sup>188</sup> ІФЗ МА–284, Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 21, 18.9.42.
- <sup>189</sup> Державний архів Харківської області. – Ф. 3080. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 3.
- <sup>190</sup> Там само. – Арк. 1.
- <sup>191</sup> Там само. – Арк. 4.
- <sup>192</sup> ДАВО. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 23, 71, 129; Ф. 1416. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 24.
- <sup>193</sup> Там само. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 84.
- <sup>194</sup> Там само. – Арк. 83. Подібне: ДАВО. – Ф. 1416. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 133.
- <sup>195</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 346. – Арк. 15–17.
- <sup>196</sup> Там само. – Спр. 133. – Арк. 87; Спр. 135. – Арк. 41; інші приклади з Київського регіону див.: *Berkhoff K.C*. Harvest of Despair. – S. 257.
- <sup>197</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 134.
- <sup>198</sup> ДАВО. – Ф. 1312. – Оп. 1. – Спр. 1301. – Арк. 278, 280; ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 134. – Арк. 20, 43.
- <sup>199</sup> ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 38.
- <sup>200</sup> Там само. – Спр. 134. – Арк. 21. Щодо Харкова: ІФЗ МА-440: Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 30, 20.11.42.
- <sup>201</sup> ДАВО. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 109.

*This article describes the mechanisms and shortcomings of the German forced labour recruitment in Ukraine, by relying extensively on primary sources from Ukrainian and German archives. From all territories occupied by Nazi Germany during World War II, Ukraine was the main region for forced labour recruitment and forced labour deportations. More than 1,7 million Ukrainians were as "Ostarbeiter" deported to Germany, a probably even higher number fulfilled forced labour duties within the occupied Soviet Union. Representatives of the local administration and Ukrainian auxiliary policemen were heavily involved in the round-ups of workers, as ordered by the Germans. The Sauckel offices in Berlin continued to issue orders of massive forced labour recruitments until the end of the occupation period; however, all German occupation organs in Ukraine (i.e. civilian, military, and SS/police) agreed since the end of 1942 that these demands were too high and not balanced with the needs of the occupation regime in Ukraine. The lack of clear priority setting led to the – at first instance – surprising conclusion that the German occupation authorities felt that they "were lacking people" for recruitment, despite the fact that hundreds of thousands of Ukrainians were deported to the Reich.*